

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Rel.
Ser.

1291

Title: *Brahma Sutra*
or Santhya Sutra

1271

C	Brahmasūtrā	: Title
:	and	
:	Samkhyaśūtrā	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
Sk	:	: Publisher
1271	:	: Remarks
6/12/51		

यमानुषं

सर्वेषां च तदर्थं नाहं ॥ विकल्पतां नेति चेत्तदुक्तं न प्रयोजनं ब्रूता ॥ ११५ ॥ लोकवृत्तौ लोकेन
व्यं विमर्शनेनैव न स्यात्तथा हि दर्शयति ॥ न कर्माभावादिति चेन्न नादित्वात् ॥ उपपद्यते
वाप्युपलभ्यते च ॥ सर्वधर्माप्यपत्तेः ॥ ११६ ॥ सुखनवकाशेतरव्यपदेशात्सुखद्वयं ॥ ३७ ॥ इति द्विती
यस्य प्रथमः ॥ ॥ रचना नुपपत्तेः नानुमानं प्रवृत्तेः ॥ यथा बुक्ते च तत्रापि व्यतिरेकानवस्थिते
श्चानपेक्षतात् ॥ अन्यत्राभावाच्च न तद्वदिति वद ॥ अभ्युपगमे पार्थभावात् ॥ उक्तं नामवदिति चे
त्तत्रापि ॥ अंगितानुपपत्तेः ॥ अन्यथानुमितौ च न प्रतियोगात् ॥ विप्रतिषेधाच्च असंभवं ॥ ११७ ॥
महद्दीर्घवद्वाङ्मयं तस्मात्संज्ञाभावात् ॥ उभयथापि न कर्मतस्तदभावः ॥ सप्तवायाभ्युपगमाच्च सा
म्याद नवस्थितः ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ तदादिमत्तं च विपर्ययो दर्शनात् ॥ उभयथा च दोषात् ॥ अप
रिग्रहाच्च तत्तन्मपेक्षा ॥ समुदाय उभयहेतुके पितदप्राप्तिः ॥ इतरतरप्रसयवत्तादिति चेन्नोपपत्ति

नि

४

मात्रनिमित्ततात् ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ असतिप्रतिलोपनो धोयो न पद्यमन्यथा ॥ अति
संख्याप्रतिसंख्या निरोधात् प्राप्तिरविच्छेदात् ॥ उभयथा च दोषात् ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ अनुस
तम्ब ॥ नासतो दृष्टतात् ॥ उदासीना नामपि वैवंसिद्धिः ॥ नामावउपलब्धेः ॥ वैधर्म्ये च न स्वप्नादि
वत् ॥ नभावो नुपलब्धेः ॥ स्तणिकता च ॥ सर्वथानुपपत्तेः ॥ नैकास्मिन्नसंभवात् ॥ एवंचात्माका
र्यं ॥ न च पर्यायादप्यविरोधाधिकानादिभ्यः ॥ अंशावस्थितेश्च भयनित्यतादिविशेषः ॥ यस्तरसा
मं ज्ञस्यात् ॥ संबंधानुपपत्तेः ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेः ॥ करे वच्चे नमो गादिभ्यः ॥ अंतवत्तमस ए
व ज्ञतावा ॥ उक्तसंभवात् ॥ न च कर्तुः करणं ॥ विज्ञानादिभावेनातदप्रतिषेधः ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ॥
रचना नुपपत्तेरसंभवं तदपेक्षं ॥ इति द्वितीयस्य द्वितीयः ॥ ११८ ॥ न विद्युदभ्युपगमे ॥ अस्ति तु गोण्य

रा

यासस-

संभवात्। अथास्या वैकल्पिकमप्युक्तं। प्रतिज्ञाहानिव्यतिरेकाच्चेभ्यः। यावदिकारं तु विभागो लोका-
वत्। एतेन मातरिष्वारस्या तः। ११॥ असंभवस्तु ततो नुपपत्तेः। १३॥ ते जातस्तथा साहा। १४॥ आपः॥ ५॥ यद्यप्यधि-
काररूपप्रपञ्चं तरेभ्यः। १६॥ तद्विध्या नो देवतु तल्लिङ्गास्तः। १७॥ विपर्ययेण तु क्रमात्तदुपपद्यते च। १८॥ अन्तर्विज्ञान-
मनसो क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्न विप्रवात्। १९॥ चराचरव्यपाश्रयबहुस्या तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावितात्। २०॥
नासाश्रिते नित्यताश्च ताभ्यः। २१॥ ज्ञोतव्यः। २२॥ ३ क्रान्ति गत्या गतीनां स्वात्मना चोत्तरयोः। नाग्युदतच्छ्रुतेरिति चे-
न्नेतराधिकारात्। सप्रदेशो नाम्ना च। अवरोधश्च दनवत्। अवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नान्युपगमाच्छ्रुतिदि-
ग्गुणदालोकवत्। व्यतिरेको गन्धवत्। तथा च दर्शयति। च घटपदेशाले। तदुक्तं सप्तम्यां तु घटपदेशः प्रकृत-
वत्। यावदात्मभाविता च न शेषस्तद्दर्शनात्। पुंस्तद्विवक्ष्य सप्तम्यां निवृत्तियोगात्। नित्योपलब्धनुपल-

स्थिप्रसंगो न्यतनियमावाच्यः॥१३॥ कर्त्तव्यास्त्रार्थवतात्। विरोधदेशात्॥ उपादानात्। अपदेशाद्विषयां हा
यानचे निर्देशविपर्ययः। उपलब्धिबद्धनियमः। शक्तिविपर्ययात्। समाध्यभावाच्च॥१४॥ यथा चेतोभयथा॥१५॥
परा तु तद्गुणैः। कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिष्ठितवेयव्यादिभ्यः॥१६॥ अंशो नानावपेक्षादन्यथा वा
पि दाशकृते वा दित्तमधीयत एके। संज्ञकात्। अधिकस्मर्यते। प्रकाशादिवनैवंपरः। स्मरन्ति च। अनुज्ञा
परिहारेदेहसंबंधाज्ज्योतिरादिवत्। असंतते आत्यतिक्रमः। आभासएव च। अदृष्टानियमात्। अभिसं
ख्यादिष्वपि चेवं। प्रदेष्टादिति चेन्नोतर्भावात्॥१७॥ न विय नाहुः पना तु ज्योदसा॥१८॥ इति द्वितीयस्पष्ट
तीयः॥ "तथा प्राणाः गोण्यसंभवत्। तस्या ब्रूयतेऽङ्गा॥ तत्पूर्वकतादा चः॥१९॥ सप्तगते विशेषितत्वाच्च॥२०॥
हस्ताद्यस्तु किञ्चित्तेनैवं। अणवश्चा३। अष्टश्चा४। नवा युक्तियेष्टयमुपदेशात्॥२१॥ चक्षुरादिव तु तत्
हृदिष्ठादिभ्यः। अकरणात्। च न दोषस्तथा हि दर्शयति। पंच वशिर्मनो बध्यपदिश्यते। अणुश्चा५। ज्योति

यासस्तत्र

तिराधधिष्ठानं तु तदा मननात् प्राणवता प्रकृतं तस्य च नित्यतात् ॥ तदं दियान्तितयपदे आदयत्र प्र
कृतं मेदकृतेः वैलक्षण्ये ॥ ७ ॥ संज्ञासु त्रिकुत्तिष्ठु विरु कुर्वत उपदे प्रातः सादिमोमं यथा प्रकृतमितर
योऽप्र वै प्रप्या तु तदा स्तदा ॥ तथामांसादिभोमदे ॥ १२ ॥ इति त्रिदितीयस्य लु रीयः पादः ॥ द्वितीयोऽप्या
॥ ॥ तदं तत्र प्रतिप तौरं हतिसं प्रविष्ट क प्रश्न निरूपणभ्यां आत्मकत्वा लुभय स्तात् प्राणगतेश्च अन्ना
दिमतिश्रुतेरिति चेन्न भा कत्वात् प्रथमप्र कृणादिति चेन्न तापवत्तु पपतेः अश्रुतत्वादिति चेन्न एादिकारिणं प्र
तीतेः भाक्तं कानात् वितात्रथा हि दर्शयति कृतास्ये नुप्रय वा नृष्ट कृतिभ्यां यथे तमने वं चै चरणदिति
चेन्नोपलक्षणार्थे तिकासीजिनिः आनर्थ क्यमिति चेन्न तदपेक्षतात् सु कृत दुष्टतेरपेति तु वादिः अनि
ष्टादिकारिणमपि चक्रे संयमने लुभसेतरे वाममो हाव नो हो तद्वति दर्शनात् स्मरंति च अपि च संस
तत्रापि तद्व्यापारदविरोधः विद्याकर्मणोदिति तु प्रकृतत्वात् न तृतीये तपोपलब्धेः स्मर्यतेपि च लोके ॥

तत्ता

दर्शनाच्च तृतीयप्रकाशकोऽधः संप्रो कजस्य सांभावापत्तिरूपपत्रेः नातिचिरेण विशेषात् अन्याधिकृते
रर्कवदभिलाषात् अशुद्धमिति चेन्न प्रकृतं ततः सिग्योगोपायो नः प्रसीरं ॥ ८ ॥ तदं तत्र प्रतिप तौरं तृतीय
प्रकाशकोऽधः ॥ १३ ॥ संध्यसृष्टि राह हि निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च मायामात्रं तु का ल्ये नात्र भिन्न
कस्वस्तत्वात् स च कश्चिद्विप्रतेरा चक्रे ते च तदिदं प्रवामि ध्याना नुतिरोहितं ततो ह्यस्य बंधवि पर्ययो देह
योगादो सापि तदभावा नाडीपुतं प्रकृतेरा तानि चै अतः प्रकोपोऽस्मात् स एव तु कर्मानुसृतु सति प्रविधि
भ्यः सुगंधे र्ध संपत्तिः परिशेषात् न क्खानतापि परस्ये भयलिंगं सर्वत्र हि निभेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद
चनात् अपि चैवमेकै अरूपवदेकहितप्रधानतात् प्रकृत्यवयो वेयर्थात् आह चेतनानं दर्शयति च
यो अपि च स्मर्यते अतएव चोपमास्तर्था कादिवत् अत्रु वद गृहण तु नत धृतां वदिकास भाक्तं तर्भावा
उभयसांजस्यो देवं दर्शनाच्च प्रकृतं तावत्तं हि प्रतिषेधितं तत्र वीति च भयः तदव्यक्तमाह हि अपि च संसरा

व्याससूत्रं

यामानसवत्। अतिशयाच्च विधेयैव तु निर्धारणत्वादर्शनाच्च। अस्मादिबलीयस्ताच्चनबाधः। अनुबंधादि
भ्यः अज्ञांतरदशकवदृष्टस्तदुक्तं। नमानान्यादयुपलब्धेः सवनहिलोकापत्तिः। परेशाच्चप्रस्य
ताद्विध्यं भयस्तात्तुबंधः॥३२॥ एकश्चात्मनः प्रसारेभावात्। यतिरेकस्तद्भावाभावित्वात्तत्पलब्धि
वत्।३३॥ अंगावकंस्तुनमानवास्तुहिप्रतिवदं। मंनदिक्काकोधः॥३४॥ भस्मः कलुषञ्चायस्ते
तथाहिदर्शयति॥३५॥ नानाप्रश्नादिभेदात्।३६॥ विकल्पाविधिपुल्लत्वात्।३७॥ काम्याक्तयथाका
मंसमुच्चीयेरनवापर्वहेतुभावात्।३८॥ अंगेषु यथाश्रयभावे। धिष्टेश्च। समाहारात्। गुणसाधा
रण्यश्रुतेश्च। नवात्सहभावाश्रुतेः। दर्शनाच्च॥३९॥ सर्ववेदांतप्रत्ययनवाविशेषादुपस्थिते तौगेषु यत्।
इति तृतीयस्य तृतीयः पादः॥ ॥ दुर्गमार्थोऽतः प्रश्नादिति वादनायणः। अथ काल्युत्तरार्थवादे यथा
न्येति निमित्तमिति। आचारदर्शनात्। तच्छ्रुतेः। समन्वारंभणात्। तद्विधानात्। नियमाच्च। अ

वान

धिकोपदेशाच्च वादनायणैवेतदर्शनात्। तुल्यं तु दर्शनात्। अस्माविविकी। विभागः अतवत्। अथ यनमा
त्रवतः। नाविशेषात्। स्तुतये नुमतिर्वा। कामकारणचैके। उपमर्दच। उर्ध्वरेतः सुचप्रदेति। परामर्शं देहि
जैमिनिश्चोदनायापवदति हि। अनुष्ठेयवादानायणः साम्यश्रुतेः। विधिर्वाधारणवत्। स्तुतिनात्र
नुपादानादिति चेत्तापूर्वत्वात्। भावप्रश्नाच्च। पारिप्लवार्थादिति चेत्ताविशेषितत्वात्। तथाचैकवाका
तोपबंधात्। अतएव कामीधनाद्यनपेक्षा। सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववत्। अमदमाद्युपेतः स्या
तथापि तु तद्विधेस्तदंगतयाते कामवश्यानुष्ठेयत्वात्। सर्वानानुमतिप्रशंसयेतदर्शनात्। अवा ए
धाच्च। अपि स्मर्यते। अथ श्रुताकामकारैर्विहितत्वाच्चाश्रमकर्मणि। सहकारित्वेन च। सर्वथापितए
वोभयलिङ्गात्। अनभिमुखं च दर्शयति। अंतरा यत्पितुतदृष्टः। अपि च स्मर्यते विधेयानुग्रहश्च। अत अपि च स्म
र्यते॥३॥
नवाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्॥११॥

दे. १४०

स्वामिनः फलमृतेरित्यात्रेयः ॥ १३ ॥

११ वममनवतउक्तं। बहिरुभयथापि सृतेराचाराच्च। १२ आर्विज्यमिद्योदुलोमिस्तस्मै हि परि क्रीयते। सह
 कार्यतरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवर्तते। सुभा वा कुम्भहिएणपसंस्तुः। मो नवदितरेषा
 मप्युपदेशात्। अनाविः कुर्वन् नवयात्। ऐहिकसंपत्तु तप्रतिबंधे तदर्थं नात्। एवं मुक्तिफलानिय
 मस्तदवस्थावधतेस्तदवस्थावधतेः ॥ १७ ॥ उरुषार्थो तस्तुतिमात्रं मुच्यते नृणां। धादि कर्ममेकादश ॥
 रतिल तीयस्य चतुर्थः। तृतीयो ध्यायः समाप्तः ॥ ॥ आरुतिरसं कुरुपदेशात्। लिगोच्च। आत्मेति तस्य
 गच्छंति ग्राह्यं ति चो न प्रती केन हि सः। ब्रह्म दष्टि न कर्मात्। आदिसदिमतयश्चांगु उपपत्तेः। आसी
 नः संभवात्। ध्यानाच्च। अवलं चोपेक्ष्य। स्मरंति च। यत्र कायुता तत्राविशेयात्। आप्रायणं तत्रापि
 हि दृष्टं। तदधिगमं तत्र सर्वं यो रश्मिष विनाशो तद्व्यपदेशात्। इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पातेतुं। अ
 नारब्धकार्ये एव तु पूर्वतदवधेः। अग्निहोत्रादितत्कार्यायेव तदर्थं नात्। अतो न्यापि हेतुका मुभयोः।

प्य

e

साध्यते तदुपगमादिभ्यः ॥ ३॥ २

तद

रेष

सं

१३ यदेकविचयेति हि। भागे न वि तरे क्षपयित्वा संपद्यते। १४ अवि तरे को न विप्रतिः ॥ इति चतुर्थस्य प्रथमः ॥ ॥
 वाङ्मनविर्दर्थनां च। अतएव सर्वाप्यनु। तन्मनः प्राण उत्तरात्। भूतेषु तच्छ्रुतेः। नै कास्मि न्दर्शयते
 हि। समाना चास्मत्पक्षादस्मत्तत्वं चानुपोष्यात्। तदा पीतेः संसारव्यपदेशात्। स संप्रमाणतश्चतयोपल
 व्यः। नोपमर्दनात्। अत्येव चोपपत्तेरुक्ता। प्रतिषेधादि ति चेन्न प्रसारीयत्। स्पष्टा हेतुका। स्मर्यते च।
 तानि परे तथा स्यात्। अविभागे वचनात्। तदेको गुण्यतमं तत्त्वका मितकारो विद्यासामर्थ्यात्। तेषु पग
 यं च स्मृति योगाच्च। दानुगृहीतः प्रताधिक या। रश्म्यनुसारी। निश्चिनेति चेन्न संबंधस्य यावदेह भा
 वितादर्थयति च ॥ अतश्चायनेपि दक्षिणे। योगिनः प्रतिवस्मर्यते स्मार्तचैते। वाङ्मनसियोपिन एकं। द्विती
 यः। अर्चिनादिना तत्प्रयितः। वायुमद्यादिविशेषविशेषाभ्यां। तद्वि तो धि वरुणः संबंधात्। आतिवाहिकास्त
 लिंगात्। उभयव्यामाहा तद्विद्वः। वेद्युतेनैव तत्त अतेः। कार्यवादिरस्य रास्यपपत्तेः। विशेषितत्वाच्च ॥

वरुणदधी प्रजापती ॥ २

वेदांतसूत्रं

हवकुमय

सामीप्याच्छतद्वयदेशः। कार्पासयेतदध्यक्षेणसहातः परममिधानात्। स्मृतेऽपि निर्विमुक्तता
त्। दर्शनाच्च। नचकार्येयतिष्ठत्यसि संधिः। अत्रतीकालंबनान्नयतीतिवादायानुभयथाः दायात्र
केतुश्च। विशेषेणच दर्शयति। अत्रिनादिनाप्युक्तम्॥ इतिचतुर्थस्युत्तरतीयः॥ ॥ संप्रधाविर्भावः स्वेनप्र
दात्। मुक्तः प्रतिज्ञानात्। आत्माप्रकरणेन। अविभागेनदृष्टतात्। ब्राह्मेणैमिनिरूपन्यासादित्यः॥ १०
चितितन्मात्रेणतदात्तकतादिसौकुलोमिः। एकमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद्दुर्विषयंवादायानुः॥
संकल्पोदेवतुतश्चतेः। अतएवचानन्याधिपतिः। अभावंवादिमिराहयेव। भावंजैमिनिर्विकल्पाम
ननात्। कादृशविधंवादानायणोतः। तन्वमावेसंध्यवदुपपत्तेः। भावजाग्रदतः। यदीपवदविप्रस्तथा
हिदर्शयति। स्वाप्ययसंप्रयोगेनन्यतरापेक्षमाविष्टुतंहे। जगद्धायावर्जप्रकरणेननिहितताच्च॥
प्रसङ्गोपदेशादितिचेनाधिकारिकमंडलस्थेकेः। विकारावर्धयिचतथाहिसिद्धिमाह। दर्शयतश्चेत्प्रसङ्गानुमानं॥

नोवा

भोगमात्रसाम्यं लिङ्गाच्च॥ अनलन्निःप्रवृत्तानांरुतिःप्रवृत्तः॥ संप्रधाविर्भावोभोगमात्रसाम्यं
गाञ्चरे॥ इतिचतुर्थीध्यायस्यचतुर्थःपादः समाप्तः॥ व्यासस्तुत्राण्येतानिबोध्युनि
अष्टैः प्रकृतयः॥ षोडशविकाराः। पुरुषः। वैगुण्यसंचरः॥ प्रतिसंचरः। अध्यात्मः॥
अधिभूतः। अधिदैवतंघ॥ पंचाक्षिबुद्धयः॥ पंचकर्मयो नयः। पंचवायवः। पंच
कर्मज्ञानः। पंचवर्गविधाअष्टाविंशतिधामक्तिः॥ नवधातुष्टिः॥ अष्टधा सिद्धिः॥
दशमूलिकार्पाः। अनुग्रहसर्गः। चतुर्दशविधोभूतसर्गः। त्रिविधोबंधः। त्रिवि
धोमोक्षः। त्रिविधंप्रधानं॥ इतिस्मार्तस्यस्तुत्राणि॥

१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

